

Мисак О. І.,
старший викладач
Вінницького соціально-економічного інституту
Університету «Україна»

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ

THEORETICAL AND APPLIED BASIS OF INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY OF STATES

У статті аналізуються наукові точки зору та сучасний стан розробки проблематики міжнародно-правової відповідальності держав у контексті загальної теорії права. Особливу увагу приділено прикладним аспектам реалізації міжнародно-правової відповідальності як одного з видів юридичної відповідальності.

Ключові слова: юридична відповідальність, міжнародно-правова відповідальність, міжнародно-протиправне діяння, держава.

В статье анализируются научные подходы и современное состояние исследований проблематики международно-правовой ответственности государств в контексте общей теории права. Особое внимание уделено прикладным аспектам реализации международно-правовой ответственности как одного из видов юридической ответственности.

Ключевые слова: юридическая ответственность, международно-правовая ответственность, международно-протиправное деяние, государство.

The article analyzes the scientific approaches and the current state of research on the problems of international legal responsibility of states in the context of the general theory of law. Particular attention is paid to the applied aspects of the implementation of international legal responsibility, as one of the types of legal responsibility.

Key words: legal responsibility, international legal responsibility, internationally wrongful act, state.

Сучасні геополітичні процеси вимагають нових динамічних змін та оновлених концептуальних підходів до питань, які б, здавалось, є достатньо дослідженими чи не викликали певного інтересу в загальній теорії права. Одним із найбільш важливих сучасних питань, що останнім часом досліджуються в доктрині загальної теорії держави і права, є питання міжнародно-правової відповідальності. Якщо в минулому цей правовий феномен досліджувався переважно в працях, присвячених міжнародному праву, то нині проблематика привертає увагу загальної теорії права.

Кризова ситуація, що склалась в Україні, агресивні збройні дії Російської Федерації ставлять під загрозу життя і безпеку українських громадян. Здійснення сусідньою державою анексії Криму, здійснення заходів військової характеру суперечить нормам внутрішньодержавного права, а також підтримують підвалини міжнародного права. Ефективним інструментом для комплексного вирішення згаданих проблем має стати можливість притягнення держави-агресора до міжнародно-правової відповідальності. Однак за час агресії Російської Федерації щодо України наша держава не в повній мірі використовує всі важелі впливу, ігноруючи концептуальні ідеї юридичної відповідальності та світовий досвід у цій царині.

Аналіз проблематики міжнародно-правової відповідальності держав є актуальним та має велике значення як для загальної теорії права, так і міжнародної практики. Висвітленню важливих аспектів міжнародно-правової відповідальності держав

присвячені праці С.С. Алексеєва, Е. Дж. де Аречага, М.О. Баймуратова, Ю.Ю. Блажевича, С.М. Братуся, В.А. Василенка, В.А. Василенко, Н.В. Витрука, А.І. Дмитрієва, П.М. Куріса, Д.Б. Левіна, Д.А. Ліпінського, І.І. Лукашука, М.І. Матузова, О.Г. Мурашина, В.І. Муравйова, Л.Ф. Оппенгейма, О.Ф. Скакун, О.А. Сунцової, Р.Л. Хачатурова та інших. Доречним буде наголосити, що незважаючи на конструктивні підходи цих та інших учених до розв'язання вказаної тематики, дане питання залишається важливим напрямом розвитку як сучасної доктрини теорії держави і права, так і міжнародного права.

Метою статті є дослідження актуальних загальнотеоретичних проблем та міжнародної практики з питань міжнародно-правової відповідальності держав крізь призму прийнятного балансу між нормами міжнародного звичаєвого права, новаторськими елементами, закріпленими в Проекті статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, та застосуванням концептуальних засад загальної теорії права.

У будь-якій правовій системі однією з вагомих гарантій дотримання прав та свобод людини і громадянина є юридична відповідальність. Це фундаментальне явище юридичної науки відображає вплив права на суспільство та суспільні відносини. Одним із сучасних ключових питань теорії права є проблематика, пов'язана з класифікацією юридичної відповідальності. Зазвичай виділяють види юридичної відповідальності за галузями права, тобто традиційні види юридичної відповідальності – ті, що визнаються всіма науковцями, існування яких

є безспірними. Серед такої класифікації виключення становить міжнародно-правова відповідальність, що не є галузевим видом юридичної відповідальності. Однак її існування не викликає заперечень серед науковців [1, с. 432], хоча вона є малодослідженою в загальній теорії права.

Проблема міжнародно-правової відповідальності, зокрема міжнародно-правової відповідальності держав, загальновідома: це і дискусії щодо понятійного апарату, суті, видів цього правового феномену. Однак, як слушно зазначає І.І. Лукашук, якщо в минулому вона вивчалась у працях, присвячених окремим галузям права, то в останній час вона привертає увагу загальної теорії права [3, с. 11].

Вже три роки минуло з того часу, як відбулася цинічна окупація з наступною анексією Росією українського Криму та розпочалась збройна агресія Росії проти України на Донбасі, згадане оголило вразливі місця в системі міжнародної безпеки. Ефективним інструментом для комплексного вирішення зазначених проблем має стати можливість притягнення держави-агресора до міжнародно-правової відповідальності. Однак до сьогодні наша держава не в повній мірі використовує всі важелі впливу, певною мірою ігноруючи теоретичні та прикладні засади міжнародно-правової відповідальності, зокрема як негативний, так і позитивний досвід Грузії, Нікарагуа, Мексики та інших країн.

Наразі в Європейському суді з прав людини (надалі ЄСПЛ) перебуває на розгляді 5 проваджень за позовами «Україна проти Російської Федерації», всі вони базуються на скаргах, поданих Україною в 2014–2015 роках. Усього Україна подала 4 скарги через порушення Російською Федерацією Європейської конвенції з прав людини, зокрема: 1) від 13 березня 2014 року, з кількома доповненнями до вересня 2014 року – щодо незаконної анексії Криму та дії РФ на Сході України; 2) від 13 липня 2014 року, щодо викрадення трьох груп українських дітей та їх незаконного вивезення до РФ; 3) скарга щодо незаконного переміщення до Росії Хайсера Джемілева; пізніше уряд відкликав її через існування аналогічної індивідуальної скарги; 4) від 27 серпня 2015 року, щодо події в Криму та агресії РФ на Донбасі, починаючи з вересня 2014 року. Однак ЄСПЛ вирішив розділити кожну зі скарг 1 та 4 на два окремих провадження, що стосуються Криму та Сходу України. Таким чином, з урахуванням того, що Київ відкликав третю скаргу, зараз у Страсбурзі перебувають на розгляді 5 міждержавних позовів. Окрім зазначених позовів, 16 січня 2017 року Україна подала позов до Міжнародного суду Організації Об'єднання Націй (надалі МС ООН) із метою притягнення Російської Федерації до відповідальності за вчинення актів тероризму і дискримінації протягом її незаконної агресії проти України. Позов подано в рамках Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. За цих обставин необхідно розуміти юридичні механізми вирішення зазначених проблем як у теоретичній, так і в практичній площині,

взаємні межі відповідальності України та інших держав. 19 квітня 2017 року МС ООН ухвалив наказ Суду щодо тимчасових заходів [4]. Цим наказом Суд а) визнав свою ргіма facіe (попередню) юрисдикцію, тобто право розглядати позов України, за обома згаданими конвенціями та б) призначив тимчасові заходи за Конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Зокрема, Суд зобов'язав Росію не обмежувати діяльність представницьких інституцій кримських татар, зокрема Меджлису (тринадцятьма голосами проти трьох); та забезпечити можливість навчання в Криму українською мовою (одноголосно).

Щодо порушення Конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму, Суд МС ООН не задовольнив прохання України про попередні заходи стосовно Росії щодо порушення нею згаданої конвенції. Однак вже після того суд оголосив, що Україна не надала необхідних доказів для затвердження запобіжних заходів за конвенцією про заборону фінансування тероризму і через це відмовився затверджувати запобіжні заходи. МС ООН видозмінив формулювання тимчасових заходів, про які просила Україна, а також застосував їх до обох сторін. МС ООН нагадав обом сторонам про обов'язок виконувати Мінські домовленості для забезпечення миру в регіоні. Зауважимо, що сам факт судового процесу – принципово важливий, тому що все це частинки, які зрештою складуться в юридичну відповідальність Росії, а українська сторона має зосередитись на глибокому дослідженні та подальшій справді фаховій підготовці згаданої справи.

Відомий дослідник проблем, пов'язаних із міжнародно-правовою відповідальністю держав, С.Б. Раскалей, підкреслює, що відповідальність може виникнути за двох умов: по-перше, наявності відшкодування збитків; по-друге, вчинення діянь, із настанням яких пов'язується застосування механізму, передбаченого згаданими нормами [5, с. 69; 93]. З точки зору права перша умова є юридичною підставою відповідальності суб'єктів права, а друга – фактичною підставою. Між ними існує тісний зв'язок, вони взаємодіють і взаємодоповнюють одна одну. Відтак фактичною підставою реалізації міжнародно-правової відповідальності є вчинення міжнародно-протиправного діяння.

У 2001 році Комісія міжнародного права ООН завершила обговорення Проекту Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, які були схвалені Генеральною Асамблеєю ООН, а їх текст міститься в додатку до резолюції Генеральної Асамблеї ООН 56/83 від 12 грудня 2001 року під назвою «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння». Принагідно зауважимо, що сам факт прийняття Генеральною Асамблеєю ООН зазначеного документу у формі додатку до резолюції є кодифікацією існуючих міжнародних звичаєвих норм і покликаний сприяти підвищенню авторитету міжнародного права та всезагальному визнанню невідворотності покарання за порушення правових норм. При цьому Комісія міжнародного права

ООН виходить із того що «відмінність між фактичною поведінкою та тією, яка передбачена правом, і є суттю протиправності» [6].

Існують різні думки щодо передумов міжнародно-правової відповідальності держави. Так, наприклад, один із найбільш досвідчених у проблематиці міжнародної відповідальності держав вчених, В.А. Василенко, вважав передумовою відповідальності держави свободу її волі [7, с. 890]. Фактично ця позиція без визначення певних обмежень зводиться до принципу: усе, що не заборонено – дозволено. Інші (наприклад, Г.М. Вельямінов [8, с.60]) вважають, що існування міжнародно-правової відповідальності держав визначається як об'єктивними, так і суб'єктивними передумовами. Об'єктивною передумовою міжнародної відповідальності є наявність правового регулювання міжнародних відносин, оскільки юридична відповідальність можлива лише за умови регулювання поведінки за допомогою правових норм. Доречним буде згадати, що у внутрішньому праві вважається загальновизнаним, що сама можливість юридичної відповідальності впливає з відносною свободи волі. Міжнародно-правова відповідальність держави також впливає з відносною свободи її дій у міжнародних відносинах. При цьому деякі юристи-міжнародники, зокрема Л.Ф. Опенгейм, ставлять відповідальність держав у залежність від їхнього взаємного визнання, що не є в вірним [9, с. 310], оскільки такий підхід неминуче призводитиме до помилкового висновку про те, що держави, які не визнають одна одну, можуть не притягуватися до відповідальності, а це неприпустимо, тому що таке тлумачення передумов міжнародно-правової відповідальності держави суперечить міжнародній практиці, вимогам норм й принципів сучасного права. Держави мають нести відповідальність незалежно від взаємного визнання чи невизнання. Це зумовлюється тим, що держава є суб'єктом міжнародного права не в силу визнання, а в силу свого суверенітету. Сам факт виникнення суверенної держави означає появу суб'єкту міжнародного права і, відповідно, суб'єкту відповідальності.

Отже, основна передумова міжнародно-правової відповідальності держави – її здатність обрати в об'єктивно обумовлених ситуаціях визначений варіант поведінки і бути відповідальною за свій вибір. Як вірно відзначає І.І. Лукашук, це не лише не протирічить суверенітету, але й обумовлюється ним, якщо суверенітет розуміють як необхідну передумову гармонійного співробітництва в дусі суверенної рівності, а не як підставу для зазіхань на права [3, с. 20]. У той же час проблема визначення основних передумов міжнародно-правової відповідальності держав залишається відкритою для наукових дискусій.

Що ж до підстав міжнародно-правової відповідальності держав, у науці висловлюються різні точки зору. Розробкою одного з найбільш обґрунтованих у свій час підходів до вирішення цього надзвичайно важливого питання у свій час займалися В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В.Задорожній. Вони

порушують питання, про те, на підставі чого суб'єкт може нести юридичну відповідальність. Відповідаючи на це запитання, вони наводять приклади норм права, закону, договору як підстав юридичної відповідальності. Іншими словами, без заборони того чи іншого діяння законом, договором або відповідною нормою права юридична відповідальність не може виникати. Також постає питання за що суб'єкт може бути притягнений до юридичної відповідальності. Тут мова йде вже саме про фактичні підстави юридичної відповідальності, якими можуть бути заборонені законами діяння осіб і державних органів [10, с. 71–72]. Держава – єдиний соціальний організм, усі функції якої реалізуються через систему державних органів. Діяльність держави на міжнародній арені здійснюється з допомогою її органів, що реалізують суверенну волю держави, її міжнародно-правову позицію. Відповідно, будь-яка поведінка держави, що порушує її міжнародно-правові зобов'язання, втілюється в діях (бездіяльності) державних органів. Комісією міжнародного права ООН стосовно відповідальності держави роз'яснюється, що поведінка державного органу, незалежно від того, чи належить він до законодавчої, виконавчої, судової гілки влади, чи виконує функції міжнародного або внутрішнього характеру, вважається діянням цієї держави [6].

Так, справа «Нікарагуа проти США» частково є юридичною прикладною основою для міжнародно-правової оцінки дій РФ на території України. Невдоволення Вашингтона падінням уряду нікарагуанського диктатора Сомоси вилитося в мінування портів країни, в регулярні вторгнення в повітряний простір Нікарагуа, а також в надання фінансової і військової допомоги антиурядових угруповань. Нікарагуа вже 9 квітня 1984 року подала позов до Міжнародного суду ООН. У документі йшлося про те, що американці порушили свої зобов'язання не застосовувати силу. США поставили в провину численні дії, які порушували принцип незастосування сили і загрози силою в міжнародних відносинах. Міжнародний суд виніс рішення на користь Нікарагуа, США звинуватили в тому, що вони порушили міжнародно-правові зобов'язання: не втручатися в справи іншої держави, не застосовувати силу в його відношенні і не посягати на його суверенітет. Хоч рішення і було на боці Нікарагуа. Суд визнав вину США, присудив навіть компенсацію нікарагуанській стороні. Однак це рішення суду не було виконано: ніякої компенсації країна не отримала, тому що США, будучи членом Ради Безпеки, має право вето, резолюцію ООН заблокували.

На основі цієї справи також можна стверджувати, що сам факт засилання збройних груп та надання матеріальної допомоги є збройним нападом на Україну, що підтверджує факт агресії, однак українській стороні ще необхідно використовувати всі теоретичні засади, практичні аспекти та фактичні дані і надати МС ООН беззаперечні докази для притягнення Росії до міжнародно-правової відповідальності

Загальновідомим є той факт, що норми щодо міжнародно-правової відповідальності покликані

забезпечувати охорону міжнародного правопорядку. Особливе місце серед цих норм займають основні принципи, які відображають сутнісні характеристики його юридичної природи і визначають загальний порядок його функціонування, до числа яких відноситься, зокрема, принцип адекватності підстав відповідальності, що передбачає виникнення міжнародно-правової відповідальності держави тільки в тому випадку, якщо для цього існують необхідні юридичні (нормативні) і фактичні (юридико-фактичні) підстави. Немає ніякого сумніву, що між юридичними та фактичними підставами відповідальності існує досить тісний взаємозв'язок. З одного боку, якщо правовий акт не містить заборони визначених діянь, то вони не можуть розглядатися як правопорушення і породжувати відповідальність. З іншого боку, якщо дії суб'єкта не відповідають сукупності передбачених у правовому акті ознак правопорушення, то відповідальність ні в якому разі виникати не може. Характеризуючи фактичні підстави міжнародно-правової відповідальності держав, необхідно зазначити, перш за все, що нормативна (правова) підстава допускає потенційну можливість настання відповідальності, але її недостатньо для виникнення відповідних відносин юридичної відповідальності. Тобто необхідна наявність спеціальних юридико-фактичних обставин або так званих юридичних фактів, що породжують правоохоронні відносини. Міжнародно-протиправне діяння як визначений різновид юридичних фактів і складає юридико-фактичну

підставу відповідальності, тобто те, за що суб'єкт несе юридичну відповідальність (міжнародно-правову відповідальність) [11, с. 417]. Юридичними підставами міжнародно-правової відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння є сукупність юридично обов'язкових вимог, на основі яких певна поведінка держави кваліфікується як міжнародно-протиправна і в силу якої держава, як суб'єкт міжнародного права несе відповідальність.

Отже, хоча проблеми міжнародно-правової відповідальності в цілому і відповідальності держав зокрема є частково дослідженими в працях багатьох вчених, але ці роботи не вичерпали і напевно в найближчий час не вичерпають цієї багатогранної теми. Кодифікаційна робота Комісії міжнародного права ООН у цій сфері заклала основи для реалізації міжнародно-правової відповідальності держав. Вищевикладене вказує на те, що необхідною умовою вирішення складних проблем, які постали перед Українською державою та, без перебільшення, стали викликом для всього людства, є вдосконалення механізму дії сучасного міжнародного правопорядку, що можливо лише за умови притягнення держави-правопорушника до міжнародно-правової відповідальності крізь призму прийнятого балансу між нормами міжнародного звичаєвого права, новаторськими елементами, закріпленими в Проекті статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 року, та застосуванням концептуальних засад загальної теорії права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник / О.Ф. Скакун. – К. : Правова єдність: Алерта, 2014. – 524 с.
2. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории) / С.Н. Братусь. – М. : Городец-издат, 2001. – 208 с.
3. Лукашук И.И. Право международной ответственности / И.И. Лукашук. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 405 с.
4. Application of the international convention for the suppression of the financing of terrorism and of the international convention for the elimination of all forms of racial discrimination (Ukraine v. Russian Federation) [Електронний ресурс]: Order [The International Court of Justice of 19 April 2017]. – Режим доступу : <http://www.icj-cij.org/docket/files/166/19394.pdf/>
5. Раскалей С.Б. Объективная ответственность в международном праве | С.Б. Раскалей. – К. : Наукова думка, 1985. – 120 с.
6. Відповідальність держав за міжнародно-протиправне діяння [Електронний ресурс]: Резолюція 56/83. Генеральної Асамблеї ООН від 12 грудня 2001 – Режим доступу: <http://daccessdds.un.org>
7. Василенко В.А. Відповідальність і санкції у сучасному міжнародному праві / В.А. Василенко // Антологія української юридичної думки. – Т. 10 – К. : Юридична наука незалежної України, 2005. – С. 887–892.
8. Вельяминов Г.М. Ответственность государств / Г.М. Вельяминов // Государство и право. – 2012. – № 7. – С. 59–71.
9. Оппенгейм Л.Ф. Международное право / Л.Ф. Оппенгейм / Под ред. С.Б. Крылова. – М. : Государственное издательство иностранной литературы, 1948. – Т.1. – 408 с.
10. Міжнародне право: основні галузі / Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. За ред. В.Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2004. – 815 с.
11. Кельман М.С. Загальна теорія держави та права : [підручник] / М.С. Кельман. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 584 с.